चतुर्थः पाठः। विध्यर्थमाला। (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यपूर्णानि पद्यरत्नानि। सुभाषितानि अस्माकं मनः रञ्जयन्ति, अस्माकं ज्ञानं वर्धयन्ति, कथं व्यवहारः करणीयः, किं कर्तव्यं, किं च न करणीयम् इति सम्यक् बोधयन्ति।

सुखार्थी चेत् त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत् त्यजेत्सुखम्।
सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम्॥१॥

[सुखार्थी चेत् विद्यां **त्यजेत्**। विद्यार्थी चेत् सुखं **त्यजेत्**। सुखार्थिनः विद्या कुतः ? विद्यार्थिनः सुखं कुतः ?]

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेत् जलम्।
सत्यपूतां वदेत् वाणीं मनःपूतं समाचरेत्॥२॥

[दृष्टिपूतं पादं **न्यसेत्**। वस्त्रपूतं जलं **पिबेत्**। सत्यपूतां वाणीं **वदेत्**। मनःपूतं **समाचरेत्**।]

धनमलब्धं काङ्क्षेत, लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्धयेत् सम्यक्, वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत्॥३॥

[अलब्धं धनं **काङ्क्षेत**। लब्धं (धनं) प्रयत्नतः **रक्षेत्**। रक्षितं (धनं) सम्यक् **वर्धयेत्**। वृद्धं (धनं) तीर्थेषु **निक्षिपेत्**।]

अक्रोधेन जयेत् क्रोधम् असाधुं साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्॥४॥

[अक्रोधेन क्रोधं **जयेत्**। साधुना असाधुं **जयेत्** । दानेन कदर्यं **जयेत्**। सत्येन च अनृतं **जयेत्** ।]

दुःखे दुःखाधिकान् पश्येत् सुखे पश्येत् सुखाधिकान्।
आत्मानं शोकहर्षाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत्॥५॥

[दुःखे दुःखाधिकान् **पश्येत्**। सुखे सुखाधिकान् **पश्येत्**। (मानवः) शत्रुभ्याम् इव शोकहर्षाभ्याम् आत्मानं न**अर्पयेत्**।]

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः।
किन्नु मे पशुभिस्तुल्यं किन्नु सत्पुरुषैरिति॥६॥

[नरः आत्मनः चरितं प्रत्यहं **प्रत्यवेक्षेत** किं नु मे (चरितं) पशुभिः तुल्यम्? किं नु (मे चरितं) सत्पुरुषैः (तुल्यम्) इति।]

बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत्।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत्॥ ७॥

[(नृपः) बकवत् अर्थान् **चिन्तयेत्** सिंहवत् च **पराक्रमेत्**। वृकवत् **अवलुम्पेत** शशवत् च **विनिष्पतेत्**।]

भाषाभ्यासः

श्लोकः १–

१) एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) विद्यार्थी किं त्यजेत् ?

(आ) सुखार्थी किं त्यजेत्?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत।

१) त्यजेद्विद्याम्　　२) त्यजेत्सुखम्

३) कुतो विद्या　　४) कुतो विद्यार्थिनः

३. समानार्थकशब्दं लिखत।

१) विद्या २) विद्यार्थी

४. प्रश्ननिर्माणं कुरुत।

(अ) सुखार्थी विद्यां न लभते।

(आ) विद्यार्थी सुखं न लभते।

श्लोकः २.

१) एकवाक्येन उत्तरत ।

(अ) कीदृशं जलं पिबेत् ?

(आ) कीदृशीं वाणीं वदेत् ?

२. समानार्थकशब्दं चित्वा लिखत ।

वाक्, पवित्रम्, ऋतम्, उदकम् ।

३. स्तम्भमेलनं कुरुत ।

विशेषणम्	विशेष्यम्
दृष्टिपूतः	वाणी
वस्त्रपूतम्	आचरणम्
मनःपूतम्	पादः
सत्यपूता	जलम्

श्लोकः ३–

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

(अ) मनुजः कीदृशं धनं काङ्क्षेत ?

(आ) वृद्धं धनं कुत्र निक्षिपेत् ?

२. क्रमानुसारं रचयत ।

१) धनस्य रक्षणम् । (२) तीर्थेषु दानम् ।

(३) धनस्य इच्छा । (४) धनस्य वर्धनम् ।

३. पदपरिचयं लिखत ।

	मूलधातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
काङ्क्षेत				
रक्षेत्				
निक्षिपेत्				

श्लोकः ४ –

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) क्रोधं केन जयेत् ?

आ) दानेन किं जयेत् ?

इ) सत्येन किं जयेत् ?

२. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

क्रोधः, असाधुः, सत्यम्, दानम् ।

३. श्लोकात् तृतीयान्तपदानि चित्वा लिखत ।

४. सन्धिविग्रहं कुरुत । चानृतम् ।

श्लोकः ५ –

१) एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) दुःखे कान् पश्येत् ?

आ) सुखाधिकान् कदा पश्येत् ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

शत्रुभ्यामिव, नार्पयेत् ।

३ विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

सुखम्, अधिकम्, शोकः, शत्रुः ।

४) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

[ ] — विधिलिङ्-क्रियापदानि — [ ]

श्लोकः ६ –

१) एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) प्रत्यहं किं प्रत्यवेक्षेत ?

आ) चरितं केन तुल्यं माऽस्तु ?

इ) चरितं केन तुल्यम् अस्तु ?

२. सन्धिं कुरुत ।

अ) पशुभिः + तुल्यम् आ) किम् + नु

इ) सत्पुरुषैः + इति ई) नरः + चरितम्

३ समानार्थकशब्दानां युग्मं चिनुत ।

अ	प्रत्यहम् , नरः, चरितम्, पशुः, तुल्यः, सत्पुरुषाः
आ	वर्तनम्, मृगः, प्रतिदिनम्, मनुजः, सज्जनाः, समः

श्लोकः ७ –

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) नृपः अर्थान् कथं चिन्तयेत् ?

आ) नृपः कथं पराक्रमेत् ?

इ) नृपः कथम् अवलुम्पेत ?

ई) नृपः कथं विनिष्पतेत् ?

२. लिङ्लकारस्य क्रियापदानि चिनुत ।

३. श्लोकात् पशुद्वयं चिनुत लिखत च ।

४. सन्धिं कुरुत ।

अ) शशवत् + च आ) च + अवलुम्पेत

इ) चिन्तयेत् + अर्थान् ।

क्रियापदं किं कथयति?–१

'क्रियापदम्' इति वाक्यस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गम्।

बालकः ग्रन्थं **पठति**। इति वाक्ये **'पठति'** इति क्रियापदम्।
तेन कस्य बोधः भवति ?

(१) पठनस्य क्रिया ✓
(२) परस्मैपदम् ✓
(३) प्रथमः पुरुषः ✓
(४) एकवचनम् ✓
(५) लट्लकारः ✓
(६) धातोः गणविकरणम् ✓
(७) कर्तुः पुरुषः वचनं च ?

अधुना एतानि वाक्यानि पठत।

(१) **बालकः** ग्रन्थं **पठति**।
(२) **बालकौ** ग्रन्थं **पठतः**।
(३) **बालकाः** ग्रन्थं **पठन्ति**।
(४) **अहं** ग्रन्थं **पठामि**।
(५) **त्वं** ग्रन्थं **पठसि**।

एतेषु वाक्येषु क्रियापदं कर्तृपदस्य पुरुषं वचनं च अनुसरति। यदि कर्तृपदं परिवर्तते तर्हि क्रियापदम् अपि परिवर्तते अतः कर्तृप्रधानानि वाक्यानि इमानि।

'**पठति**' इति क्रियापदस्य श्रवणेनैव कर्ता प्रथमपुरुषस्य एकवचने इति ज्ञायते। तथैव '**पठामि**' इति पदेन कर्ता उत्तमपुरुषस्य एकवचने इति स्पष्टं भवति। एवं क्रियापदेन कर्तृपदस्य पुरुषस्य वचनस्य अपि बोधः भवति।

कर्तृवाच्यः प्रयोगः। (कर्तरि प्रयोगः)

कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
प्रथमा विभक्तिः	द्वितीया विभक्तिः	**कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारम्**

(१) मधुरा सुधाखण्डान् आनयति।

मधुरा सुधाखण्डान् आनयति।

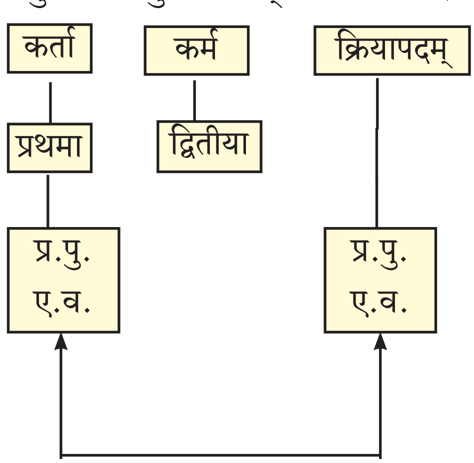

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

२) वयं ग्रन्थं पठामः।

वयं ग्रन्थं पठामः।

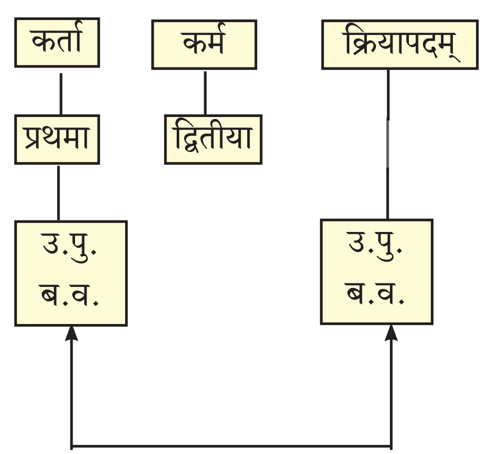

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम्।